

Національна Академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 3

Київ 1999

Валерій Ластовський

Облога Черкаського замку у 1532 р.

(із історії міжнародних відносин у Східній Європі
в 30-х роках XVI-го ст.)

В 30-х роках XVI-го ст. склалася така ситуація, коли невеличкий прикордонний замок Черкаси опинився у самому центрі міжнародних відносин країн Східної Європи. У Острозькому літописці під 1532 роком було записано: “Того ж року цар перекопський на Черкасах, маючи з собою діл 50 і яничаров до кілька тисяч Остафія, старосту Черкаського, добувал, а іже ему нічого не вчинил, з ним ся поєднал”¹. Так само це описується і в одному з тогочасних листів польського короля Сигізмунда I (1467 – 1548): “...неприятель наш Саадат-Кірей, цар Перекопський, сам своєю головою і з багатьма людьми військом своїм і з гарматами прийшов під замки наші окраїнні і вже обложив замок наш Черкаси і старосту Черкаського і Канівського пана Остафія Дашковича на тому замку нашому обігнав і на голову замок той наш здобуває, у чому ж Боже йому не допоможи”².

Було висунуто декілька версій причин походу кримського хана Саадат-Герая на Черкаси. Версії, щоправда, висловлювалися без доказів, як аксіоми.

Перше, і найбільш поширене, припущення належить польському хроністу Мартину Бельському (1495 – 1575). За його даними, кримський хан Саадат-Герай отримав відомості про те, що його племінник, ворог і головний претендент на престол, Іслам-Герай перебуває зі своїм військом під Черкасами. Хан, захопивши із собою крім татар ще й півтори тисячі яничар і 50 гармат, вирушив з Криму на польсько-литовське прикордоння. Іслам-Герай, взнавши про наближення свого недруга, переправився на лівий берег Дніпра і відступив на “московські землі”. Саадат-Герай, помщаючись, взяв в облогу Черкаський замок і на протязі тринадцяти днів намагався його здобути, після чого вимушений був, не добившись ніякого результату, вступити у мирні переговори з черкаським старостою Остафієм Дашковичем (р.н. невід. – 1535)³.

Друге припущення: похід є результатом політики Османської імперії, основна мета якої – ослаблення “християнського панства” шляхом вторгнення татарських загонів⁴.

Третє: кримський хан зробив напад на Черкаси як на центр козацтва, у зв’язку з постійними наскоками козаків на татарські роз’їзди⁵.

Четверте в деякій мірі схоже з попереднім: хан вирішив здійснити похід, аби розправитись із черкаським старостою О.Дашковичем, “роздратований його наскоками”⁶.

Найбільшою прихильністю серед істориків користувалась саме перша версія. Слідом за М.Бельським, її беззаперечно прийняли такі відомі дослідники, як О.Гвагнін, Й.Енгель, Д.Бангиш-Каменський, Л.Похілевич, І.Фундуклей, К.Пуласкі, Е.Руліківський, М.Грушевський, П.Клепатський, В.Голобуцький, В.Замлинський⁷.

Багато хто, не вдаючись до особливих подробиць цієї події, просто констатували її як факт, що відбувся⁸.

Слід також відмітити, що іноді дослідники вказують не ту дату, під якою облога Черкаського замку проходить по документах⁹.

Однією із активних сторін в зовнішньополітичній ситуації 1532-го року було Кримське ханство, тому її розуміння багато в чому залежить від розгляду тих подій, які відбувалися в Криму в 20-х роках XVI-го століття.

Після погрому, вчиненого на півострові у 1523 році ногайською ордою, в ханстві сталася заміна правителів: замість підступно вбитого ногайцями Мухаммед-Герая (правив у 1515-1523 рр.) на престолі сів його син Кази-Герай, котрий, проте не довго протримався, оскільки в травні 1524 р. вперше в історії ханства сталася пряма заміна правителя за вказівкою турецького султана, з участю яничар. Із Турції в Кафу із супроводжуючим військом прибув новий хан – Саадат-Герай, брат загиблого Мухаммед-Герая¹⁰. Взввши владу в свої руки, він, перш за все, наказав стратити Кази-Герая, свого племінника, а також арештувати і відправити в Стамбул його прибічників¹¹.

На той час у спадок новому хану дісталися два політичних угруповання: промосковська та проягелонська партії. На чолі першої стояли Іслам-Герай, брат убитого Кази-Герая і племінник нового хана, та члени роду Ширін. Саадат-Герай же став на бік прихильників союзу з Польщею. Боротьба між партіями велася жорстока, аж до взаємного знищення¹². Наприкінці 1524 р. Іслам-Герай відкрито виступив проти ставленника Порти, проте боротьба між ними не призвела ні до чієї перемоги. І Саадат-Герай вимушений був призначити свого племінника калгою, правонаступником трону¹³.

Звичайно, така непевна ситуація в ханстві довго зберігатися не могла, тому Іслам-Герай, дочекавшись зручного моменту, знову

піднявся на хана. Це сталося саме тоді, коли Саадат-Герай, після кризи московсько-кримських відносин 1525 року, готувався до широкомасштабного військового походу на Москву, в якому повинна була взяти участь армія загальною чисельністю до 50 тис.чол. Заколот Іслам-Герая зірвав цей похід: калга розбив війська Саадат-Герая і знищив загін із 1700 яничар, після чого проголосив себе ханом¹⁴.

І все ж таки, Іслам-Герай вимушений був відступити. Очевидно, в цей час він і вирішив шукати підтримки в Польсько-Литовській державі. І саме з цим і пов'язаний його похід восени 1527 р. за Оку¹⁵. Одним із наслідків цього походу стало те, що Василій III наказав втопити послів Саадат-Герая, котрі перебували на цей час у Москві¹⁶. Іншим кроком Іслам-Герая стали політичні зносини через черкаського і канівського старосту О.Дашковича з королем Сигізмундом I. 9 жовтня 1528 р. староста від короля отримав грамоту з деякими пропозиціями до Іслам-Герая, який, очевидно, знаходився десь неподалік від Черкас¹⁷.

Хроніка М.Бельського сповіщає, що в 1532 р., напередодні походу Саадат-Герая, Іслам-Герай зі своєю ордою також перебував біля Черкаського замку¹⁸. Це підтверджується й листом короля Сигізмунда I із Кракова до "панів ради", датованим 21 лютого цього ж року. Можливо, що Іслам-Герай зі своїми прибічниками прибув під Черкаси наприкінці 1531 р.¹⁹ До цього, очевидно, послуговував новий конфлікт між ханом та претендентом на престол, приводом якого, вірогідно, стала розправа Саадат-Герая над князем Бахтіаром із роду Ширін, прихильником Іслам-Герая. Отримавши повідомлення про змову серед роду Ширін, хан велів пограбувати їхні улуси. Був убитий не лише Бахтіар, але й найближчі його родичі. Після цього побоїща до Іслам-Герая, покинувши родові улуси, приєдналося біля сотні князів (із роду Ширін та інших іменитих татар)²⁰. Можливо, одразу ж після цих подій Іслам-Герай відкочував до Астрахані, де отримав військову допомогу²¹. Слід відмітити, що боротьба між Кримським ханством та Астраханським була досить довгий час основним питанням зовнішньої політики цих держав. І багато в чому відношення Криму до Польсько-Литовської держави чи Москви визначалося саме стосунками Астрахані з ними.

Отримавши допомогу від потенційних ворогів, і вже маючи особисто "седмю-десять тисящей воїнства", Іслам-Герай знову спробував скинути свого дядька з престолу, проте не зміг. Як свідчить О.Гвагнін, Саадат-Герай завдав царевичу поразки²². Саме після цього претендент на престол "утік у Польщу... і повелено йому жити на Дніпрі близько города Черкас"²³. В той же час прихильники Іслам-Герая звинуватили калгу Сагіб-Герая, майбутнього кримського хана (1533-1551), в несправедливих обмовленнях у змові "ближніх

князів". Тому Саадат-Герай вимушений був відправити його в почесне заслання в Стамбул (можливо, за пропозицією султана), а новим калгою призначив свого племінника Девлет-Герая, теж майбутнього хана (1551-1577)²⁴.

У листі від 21 лютого 1532 р. король сповіщає, що "прийшли до нас послі Ослам-Солтанові (Іслам-Герая. – В.Л.), через яких же ослам-Солтан до нас казав і в ярликах своїх писав, що він прийшов під замки наші українні під Черкаси і Канів". Мета посольства була одна: "бажаючи про допомогу проти Садет-Кірея, царя Перекопського". Але, прохаючи про допомогу, сам Іслам-Герай проводив подвійну політику. Як сповіщав короля Остафій Дашкович "тих же часів", від московського великого князя Василя III повернувся царевичів посланець, а з ним "прийшли Московського до Ослама два татарини... і повідали, що Московський знаменито їх там обдарував і до нього звертається, аби він до нього прихильність мав"²⁵.

В той же час прихильності московського великого князя шукав і Саадат-Герай. Такий поворот у своїй зовнішній політиці хан здійснив десь у другій половині 1531 р., тому що вже 22 листопада цього року датується грамота Саадат-Герая із заявою про бажання підтримувати мирні стосунки з Москвою²⁶. Саме тоді хан офіційно запропонував від свого імені, як я думаю, план міжнародної воєнної акції. Кожна із сторін, що мала взяти в ній участь, переслідувала свою ціль. Для хана такою метою було укріплення своїх позицій в Криму за допомогою тих, хто дотримувався промосковської позиції в політиці. Тому він запропонував Василю III і молдавському господарю Петру Рарешу здійснити спільний напад на Польсько-Литовську державу. В грамоті від 22 листопада 1531 р. говорилося про зносини між Саадат-Гераем та Петром Рарешем: "... Посилав я до нього, щоб він від себе пішов на нашого недруга, на Литовську землю і справу зробив би з ним заодно". Тут же така сама пропозиція від імені хана була запропонована і великому князю: "І ти з того боку, а волохи зі свого боку, а ми зі свого боку підемо. І на справу таку наш недруг і твій недруг під ногами у нас буде"²⁷.

Отже, плани і тактика були визначені. Вся їх суть зводилася до одночасного удару з трьох сторін: Молдавія повинна була захопити Покуття, Крим вдарити на Черкаси, а Москва – на Київ.

Молдавія на той момент вже досить довгий час пробувала заволодіти Покуттям*, яке потрапило під владу Польщі у 1505 р. Взявши 1530 р. молдавському господарю все ж таки вдалося зайняти цю

* Покуття – територія між річками Дністер і Черемош, в південно-східній частині нинішньої Івано-Франківської області і прилегла частина Карпат. На початку XVI ст. до неї входило 12 містечок та 270 сіл (Мохов Н. Молдавія епохи феодалізму. – Кишинев, 1964. – с.200).

територію, але після поразки при Обертині 22 серпня 1531 р. йому довелося відступити²⁸. Та невдовзі Петро Рареш знову спробував заволодіти Покуттям. Це вже трапилось наприкінці 1531р. – на початку 1532 р. Великий візир Ібрагім-паша в листі до короля Сигізмунда I від 23 жовтня – 1 листопада 1531 р. вимагав відвести польські війська з молдавських кордонів, так як за донесенням воеводи П.Рареша постійно з польського боку відбуваються “грабіжницькі напади”. Між іншим, тоді ж воевода просив дозволу на вторгнення “у відповідь за це на землі короля”²⁹.

Вже 10 - 19 січня 1532 р. султан турецький Сулейман I із Константинополя відправив гінця до Сигізмунда I із запевненням, що він залишається вірним договору, укладеному раніше, і тому не дозволяє “воеводі молдавському нападати на землі польські”³⁰. А в лютому, при посередництві послів від турецького візиря та угорського короля, було укладено тимчасове молдавсько-польське перемир’я³¹.

Що ж стосується взаємовідносин між Польсько-Литовською та Московською державами наприкінці XV – на початку XVI століть, то вони були просякнуті постійними конфліктами і війнами. Метою такої політики для Москви була претензія на всі “руські” землі, які лежали в межах Великого князівства Литовського та Польського королівства. Ще у 1503 - 1504 рр. великий князь московський Іван III заявляв свої права на “отчину” королю Олександру. Особливо ним було підкреслено намір “свою отчину всю доставати”³². Тому на фоні такої політичної орієнтації стає зрозумілою зацікавленість московської правлячої верхівки в запланованій акції.

Проте, для короля Сигізмунда I підготовка операції не стала таємницею, про що він відверто заявив у листі своїм послам, котрі мали їхати до Москви. На жаль, у ньому відсутня точна дата написання. Але можна припустити, що це трапилось ранньою весною, у березні місяці, оскільки в цьому дипломатичному документі присутня фраза: “...І щоб ті послы, перебуваючи там (у Москві. - В.Л.), на кілька років з ним (Василієм III - В.Л.) перемир’я вчинили і так би все у тому зробили і в усьому поступилися, щоб було з державним пожиточним і земським добром, і було б без шкоди його милості державній”³³. 17 березня Василій III прийняв посольство, на чолі якого стояли Іван Богданович Сапега, Матвій Войтехович Янович і Павло Войтехович Нарушевич; і метою цього посольства було питання про “вічний мир”, або ж як мінімум, про продовження перемир’я, шестирічний строк якого закінчувався наприкінці 1532 р. При цьому королівська сторона вимагала віддати їй Чернігів та Гомель з волостями. Перетракції продовжувалися аж до 10 квітня, коли було складено договір про продовження миру ще на один рік, починаючи з 25 грудня 1532 р.³⁴.

Слід відмітити також, що в тому ж листі король наостанок приписав розпорядження “підскарбію своєму той замок Київ зі скарбу його милості спижалі оглянути і служебників місцевих за їх службу відправу вчинити”, яке й було виконане³⁵. В іншому документі, теж без точної вказівки дати, але того ж часу, ставиться до відома, що “панове рада” надіслала до короля “реесир попису повітів, які б мали до замку Київського посланими бути”³⁶. Отже, пограниччя було поставлене у повну бойову готовність.

Крім того, на Віленському сеймі (лютий – березень 1532 р.) широко обговорювалося питання оборони держави. Земський підскарбій Іван Горностай від імені короля зробив доповідь, в якій відмітив, що кримський хан Саадат-Герай вимагає “упоминків” в тих самих розмірах, в яких вони виплачувалися його брату Мухаммед-Герая щорічно – 15 тисяч золотих, крім багаточисельних “дев’ятних і запитних”³⁷. Король разом з коронними панамі-радою відмовився давати “упоминки” хану, а натомість вирішив на прикордонних землях тримати “служебних”, а “до служебних кінно та збройно на допомогу готовим бути”³⁸.

Сам король не зміг бути присутнім на цьому сеймі, тому що був зайнятий війною з Молдавським воеводством. Сигізмунд просив через “пана Холмського” вислати на допомогу війська для встановлення “оборони зуполної корони Польської і великого князівства”³⁹.

Сейм так і не надав допомоги королю ні в боротьбі з татарами, ні в боротьбі з Молдавією. З приводу першого пани-рада заявили, що вони хочуть, але не можуть “тим справам досить учинити”, так як і урядники їх не слухають, і земський підскарбій не видає грошей; з приводу ж другого причина виявилася більш дипломатичною: пани-рада не захотіли порушувати “записи стародавні покою вічного і присяги між великим князівством і воеводством Волоським”⁴⁰.

До того ж, цей сейм так і не вирішив ще одного питання: заключати мир або ж перемир’я з Московією, чи воювати⁴¹.

* * *

М.Бельський сповіщає у своїй хроніці, що похід Саадат-Герая відбувався навесні 1532 р.⁴². Більш точної дати жодне джерело не називає. Але спробуємо відтворити історичні події, пов’язані вже безпосередньо із цим походом.

22 листопада 1531 р. Саадат-Герай підписав шертну грамоту, в якій висловився великому князю московському Василію III про готовність співробітничати на терені зовнішньої політики. 24 січня 1532 р. московський посол в Криму Степан Іванович Злобін відправив до Москви листа, в котрому заявив: “Та сказав, государ, посол Авелших, що цар на коня сів, і йде війною на Литовську землю до Києва і

Черкас і з пищалями, і з усім нарядом гарматним. А виїхати має із Кирк-ора* цього ж місяця січня...⁴³. Саадат-Герай використовував Кирк-ор як столицю свого ханства, називаючи разом із Бахчисараєм це місто Константинопольським передмістям⁴⁴.

Отже, наприкінці січня (але не раніше 24 числа) – на початку лютого, Саадат-Герай оголосив військовий збір. Сам він в цей час знаходився у Кирк-орі, а збори були призначені “в Іслам-городі” на протязі одинадцяти днів. Саме стільки часу хан чекав своїх царевичів, уланів, князів, після чого вирушив на Черкаси обома берегами Дніпра⁴⁵. Віднести цю подію можна приблизно від середини місяця лютого. Дорога ж від Криму до Черкас, за свідченням литовського дипломата середини XVI ст. Михалона Литвина, становила “шість днів шляху по зовсім рівному, покритому травою степу”⁴⁶. В даному випадку можна зробити похибку на кілька днів у зв’язку з тим, що рухалося досить велике військо з артилерією та обозом, та ще й взимку, коли просування було утруднене погодними умовами.

Точну кількість війська, що вирушила разом із Саадат-Гераєм, визначити важко. Проте М.Бельський у “Хроніці” визначає, що хан мав при собі “від турка яничар до півтори тисячі та гармат більше п’ятидесяти”⁴⁷. Саме ці дані і фігурують у більшості наступних переповідувачив. Слід доповнити також, що ці гармати та “турецького султана яничари” були прислані зі Стамбула в Крим у 1531 р., щоб підкріпити владу хана⁴⁸.

Можна припустити, виходячи з наведених вище даних, що Саадат-Герай зі своїм війском прибув під Черкаси наприкінці лютого – на початку березня. Адже в листі Сигізмунда “до панів ради” від 21 лютого пишеться, що Іслам-Герай знаходиться ще біля Черкас. Навіть, якщо на момент написання листа Іслам-Герай знаходився вже далеко від кордонів польсько-литовської держави, все таки малоімовірним було припущення, що він міг до останнього моменту знаходитися біля черкаського замку. Тому можна припустити, що в 20-х числах місяця лютого Саадат-Герай перебував ще в дорозі до Черкас.

* Кирк-ор (Сорок укріплень) або ж Чуфут-кале (Іудейська фортеця), Джевхер-кармен (Дорогоцінна фортеця) – знаходиться в 3,5 км на південь від Бахчисарайського палацу, час виникнення точно не встановлено; в XV ст. сюди була перенесена резиденція кримського хана Хаджі-Герая; останній похований на околиці разом із своїм сином Менглі-Гереєм. Тут же зберігалась ханська казна. Довгий час фортеця використовувалася як в’язниця для вайбільш знатних полонених. Перестала існувати як місто в XIX ст. (Кеппен П. О древностях южного берега Крыма, с.308-318; Герцен А., Махнева О. Пещерные города Крыма. – Симферополь, 1989. – с.29-39).

Коли хан з військом прибув до кінцевої точки свого походу, Іслам-Герая він вже не застав. Останній відступив зі своєю ордою за Дон і вислав до великого князя московського Василя III посланця “князя свого Кудодара, Кудьярова сина Бангозіна”, котрий і сповістив про бажання Іслам-Герая “невідступним . . . бути від великого князя і до своєї смерті”. У відповідь із Москви був посланий князь Михайло Іванович Кубенський, перед яким хан “шертъ учинив, що йому від великого государя і від його сина . . . невідступно бути . . . і їх окраїнам лиха ніякого не робити”. Записи в літописях про ці події наводяться перед датою “17 березня”⁴⁹.

Отже, ми маємо всі підстави припустити, що облога черкаського замку сталася в березні 1532 р., і тривала вона тринадцять днів (за свідченням М.Бельського).

Отримавши відомості про початок облоги, король Сигізмунд I одразу ж надіслав листа “до пана воеводи Віленського”, обов’язки якого на той момент виконував відомий магнат Ольбрехт Мартинович Гаштольд. В ньому наказувалося ополченню “землі Волинської” зібратися “на одне місце до замку . . . до Полонного” під командуванням князя Іллі Костянтиновича Острозького (1510 – 1539), старости брацлавського і вінницького, котрому, між іншим, цей замок і належав, і звідси в першу чергу – “до замку нашого Києва безпечно пройти”, а вже з Києва “рятунок чинити”⁵⁰. Очевидно, за таким сценарієм подальші події і розвивалися. В “Люстрації” черкаського замку (1552 р.) так говориться про останній акт цієї облоги: “. . . за часів пана Остафія, коли цар Перекопський діставав їх на тому місці, де тепер замок стоїть рятовано там їх тоді, прибувши з Києва водою Дніпром”⁵¹.

Мартин Бельський так описав закінчення цих подій: через тринадцять днів після початку облоги черкаського замку, кримський хан Саадат-Герай запропонував Остафію Дашковичу, що керував обороною, виїхати для переговорів із замку, та староста вирішив не довіряти хану. Тому, коли Саадат-Герай запропонував переговори вдруге, Остафій Дашкович висунув обов’язковою умовою виділення кількох заложників із найближчого оточення хана і прислати їх до замку на час перебування старости в таборі ворога. І лише після цього “він виїхав до нього, і їхав і пив з ним мед побратавшись, і зробив з ворога друга королю Сигізмунду пану своєму . . .”⁵²

В самий розпал походу Саадат-Герая на Черкаси, із Криму відправився до Москви посол великого князя С.І.Злобін, котрий і прибув до столиці 30 березня. Із собою він привіз від хана “грамоту шертну”, в якій останній “учинився з великим князем у братстві і в великій дружбі”. Ця грамота була подана не лише від імені Саадат-Герая, але й від імені його правонаступника – калги Девлет-Герая і

найближчого оточення⁵³. Це й був той самий документ, датований 22 листопада 1531 р. Через деякий час, вже у квітні “грамоту таку ж” привіз і посол від самого хана “Авелши з товаришами”⁵⁴. 26 квітня новий посол Авельших Зода із своїм попередником Ахмет Уланом предстали перед великим князем московським і вручили йому грамоту із підтвердженням наданої раніше шерті і пропозицією спільного московсько-кримсько-молдавського походу⁵⁵. І вже наприкінці квітня – на початку травня були послані від Василя III до Криму син боярський Роман Микитич Пісарев⁵⁶, а до молдавського воеводи “через Крим” – піддячий Іван Єлізарович Сергеев⁵⁷. Перед першим із них, крім різних побіжних справ, стояло конкретне завдання: вимагати від хана Саадат-Герая пояснення, чому він, дійшовши зі своїм військом до Черкас, раптово повернувся до Криму?⁵⁸

Отже великий князь московський Василій III ще у квітні отримав повідомлення про провал походу Саадат-Герая. Проте, можливо, що ця звістка дійшла до Москви ще наприкінці березня. Тоді стає цілком зрозумілим швидке підписання договору про перемир'я з Польщею 10 квітня⁵⁹.

Припинивши облогу Черкаського замку, кримський хан надіслав посольство до короля Сигізмунда, в котре війшли “князь” Тактомиш і Солтан-Кула. Разом з ними повинен був приїхати і черкаський та канівський староста Остафій Дашкович. Він повинен був взяти участь у цьому посольстві, очевидно, як посередник між ханом та королем. Про все це йдеться у листі Сигізмунда I “до панів ради” від 28 травня, написаному у Кракові. При цьому відмічається, що ханські послі вже прибули до короля і, навіть, “посла царського Солтан-Кула” було відпущено назад, а самого старости О. Дашковича ще не було “за деякими справами нашими”. Приїзд його очікувався з дня на день: “Бо скоро пан Остафій у нас буде...” Король у цьому листі прохав “панів ради” вибрати “якогось доброго чоловіка”, котрий зміг би очолити посольство до Саадат-Герая у відповідь. Через деякий час, очевидно, у червні, кримському хану були надіслані “упоминки” та посольство, котре очолив “дяк” Андрій Мацкович⁶⁰.

Обміном посольств між Кримом та польським королем цей конфлікт не закінчився. На початку місяця червня київський воевода Андрій Якубович Немирович отримав листа “від якогось москвитина” із застереженням про можливий напад з боку Москви. Сигізмунд I в листі від 11 червня прохав “панів ради” підсилити київський замок ополченням із кількох повітів, “аби застава там була послана”. Одночасно король вислав до Києва “підключого Віленського” Олехна Федоровича Кривця із розпорядженням “роботи замкові оглянути і той замок наш добре оправити, як потрібно”. Тоді ж земський підскарбій Іван Остафійович Горностаї (р.н.невід. – 1558) повинен був

“бронь, гармати порох, селітру, пушкарів і живність”, все, у чому “була потреба”, доставити до київського замку “без мешкання”⁶¹.

Отже в червні 1532 р. очікувався напад московських загонів на Київ. Виникають питання: чи не було це відголоском спроби організації другого походу: і чому ж тоді він не відбувся? З приводу першого тепер можна лише здогадуватися (оскільки прямих свідчень поки що не виявлено) і висловлювати ті чи інші припущення; наприклад, подібна тривога могла бути викликана звичайною дезінформацією, підкинутою для якихось цілей. З приводу ж другого цілком логічним є припущення, що похід (якщо він планувався) не відбувся тому, що сам великий князь Василій III у цей час очікував військового набігу з боку кримського хана Саадат-Герая. Ще у травні з Криму надійшла звістка до Москви, що хан “збирається з багатьма людьми і з похвалою, а хоче йти на велкого князя на окраїну”. І Василію III не залишається нічого іншого, як виставити свої війська на південних кордонах “від Коломни і до Кашири і до Сенкіна і до Серпухова і до Калуги і до Угри”. На чолі цих військ, крім багатьох воевод, княжат та дворян, стояли такі значні особи Московської держави, як князі і бояри Іван та Семен Федоровичі Бельські, Михайло Васильович Горбатий і Михайло Семенович Воронцов. По берегах рік “на вилах” були розставлені гармати та пищалі. Літописець, що описував цю подію, сам дивувався: “... добре було багато, стільки і не бувало”⁶².

Приблизно в цей же час Остафій Дашкович доносив Сигізмунду I, що Саадат-Герай знаходиться “на Кірпілі”*, а Іслам-Герай з дозволу турецького посла Айдарбека зайняв Очаків та Перекоп. При цьому “посол турецький має право їх у приязнь зводити”⁶³. Як бачимо, на даний момент перед Саадат-Гераєм більш актуальним стояло питання володіння ханським престолом, аніж поход на московські землі. Із-за складної політичної ситуації у самому ханстві, польський король Сигізмунд I, відсилаючи посла до Саадат-Герая, вирішив одночасно “впоминки зготовити” і з ними відправити до Іслам-Герая “котрогось іншого дворянина нашого доброго чоловіка”. Посли мали вирушити одночасно, з одного пункту і “чим найшвидше їхати”. При цьому послу до Іслам-Герая ще й окремо наказувалося “в справах наших, поступатися”⁶⁴.

В серпні повернувся до Москви Р.М.Пісарев із повідомленням, що “царя Кримського на царстві не прочать”. Прибув і від самого Саадат-Герая посол Тягри-Бердїя “з грамотою”. В документі хан прохав відпустити своїх “великих послів” і ставив до відома Василя III у непотрібність присилки із Москви нового посольства⁶⁵. Отже, саме десь у серпні місяці Саадат-Герай змирився з остаточною поразкою у боротьбі за ханський престол. Але що сталося між травнем і серпнем, що могло призвести до такого результату?

Перш за все, слід відмітити, що 21 липня в Москву із Астрахані приїхав “від Касима царя чоловік його Злоба з товаришами з грамотою”. Вслід за ними прибули й “козаки Городецькі”, які повідали, що Астраханське ханство раптово було атаковане “черкасами”, в результаті чого “царя і князів і багатьох людей побили і животи їх пограбували”⁶⁶. У зв’язку з цим стає зрозумілим, чому Саадат-Герай опинився так далеко від Криму, аж “на Кірілі”. В цей момент він готував помсту астраханцям, які надали допомогу його противникам у боротьбі за престол.

Далі, очевидно, Саадат-Герай вирішив навести порядок і в самому Криму. Але вже тут йому не вдалося владнати справу раповим наскоком. Хан сам опинився у пастці: один із ширінських беїв на чолі 20-тисячного війська взяв його у кільце⁶⁷. Далі – полон у Іслам-Герая. Сучасник цих подій, австрійський дипломат Сигізмунд Герберштейн (1486 – 1566), котрий був особисто знайомий і з Ольбрахтом Гаштольдом, і з Остафієм Дашковичем, так описував цей епізод: “Потрапивши у полон до племінника, Садах-Гірей принижено прохав, щоб той не піддавав його жорстокій карі, а утримався від пролиття його крові, змилосердився над його старістю й дозволив йому провести залишок життя в якій-небудь фортеці приватною особою, що відмовилася від всякого управління державою на користь племінника та утримавши одне лиш ім’я царське. Ці прохання його були виконані”⁶⁸.

7 листопада повернувся з Молдавії до Москви І.Є.Сергеєв. Він повідомив, що Саадат-Герая вже “з Криму вислали, а взяли царем на Крим Іслама”. Останній прислав до Василя III свого посла Манмуша “з грамотою”, в котрій ставив до відома великого князя московського про своє утвердження на кримському престолі⁶⁹. Щоправда, протримався він на ньому не дуже довго. На початку січня 1533 р. до Москви дійшла звістка, що Іслам-Герай “на царство не сів” і сам звернувся до турецького султана із проханням віддати ханський трон у Криму Сагіб-Герая. У червні того ж року надійшла новина про утвердження кримським ханом Сагіб-Герая, а калгою при ньому – Іслам-Герая⁷⁰.

Подальша доля Саадат-Герая була досить спокійною. Він отримував у Стамбулі найвищу пенсію в 300 тисяч акче на рік, мав кілька маєтків із доходом в 50 тисяч акче, отримував різні нагороди. Колишній хан прийняв навіть участь в військовому поході турецького султана на Ірак (1534). Жив він у Стамбулі, де й помер і був похований біля мечеті Еюба Ансарі⁷¹.

* * *

Підбиваючи підсумки військовим і політичним подіям навколо запланованої міжнародної акції 1532-го року, слід відмітити, що найбільше від них постраждало Молдавське князівство.

У листопаді 1532 р., разом з І.Є.Сергеєвим, приїхав до Москви “від Волошського воеводи Петра посланець його Южко з грамотою”, в якій було викладено прохання про заступництво великого князя Василя III перед Сигізмундом. Петро Рареш також прохав надіслати з Москви посольство до Стамбула, “щоб великого заради государя Василя Івановича Турський султан оборонив його від литовського короля Сигізмунда”⁷².

Сигізмунд I, в свою чергу, ще в жовтні відправив до Сулеймана I свого посла Петра Опалинського, основною місією якого було вимагати у султана від його “раба” молдавського воеводи відмови від Покуття⁷³. В Краків посол повернувся із пропозицією “добре приятельство мати”⁷⁴. І в січні 1533 р. був заключений “вічний мир” між Польщею та Османською імперією. Лише тепер султан дав тверду обіцянку Сигізмунду I урегулювати покутський конфлікт⁷⁵. Польща визнала повну залежність Молдавського князівства від Порти. Але саме після цього Молдавія відкрито стала на бік антиосманської коаліції; одночасно князівство всебічно старалося зміцнювати зв’язки із ворогами Польсько-Литовської держави – Московою та Кримом.

Крім молдавського питання, слід обов’язково звернути увагу на деякі моменти зовнішньополітичної ситуації 20-30-х рр. XVI ст.

Ще у 1518 р. в Римі був вироблений план боротьби з турецькою експансією у Південно-Східній Європі⁷⁶. У травні 1524 р. римський папа Климент VII та в квітні і наприкінці 1525 р. імператор Священної Римської імперії і король Карл V (1500 – 1558) зверталися до Василя III з пропозицією приєднання до антитурецької коаліції⁷⁷. Проте великий князь московський висунув умову: створення антипольського союзу⁷⁸. Двічі у 1529 р. з дипломатичною місією перебував у Вільнюсі та Кракові С.Герберштейн, і основною метою його візитів було домогтися військової допомоги для Фердинанда I Габсбурга (1503 – 1564) проти Сулеймана I. У наступному, 1530 р., домагаючись того ж, посольство С.Герберштейна виступило в ролі сватів; вони запропонували видати дочку Фердинанда Єлізавету за спадкоємця польського престолу Сигізмунда II Августа (1520 – 1572)⁷⁹.

В ті ж часи основним об’єктом наступу Османської імперії в Європі стала Угорщина. 29 серпня 1526 р., в битві під Мохачем, турецька армія розгромила її військо, при цьому загинув угорський король Людвіг II Ягеллон (1506 – 1526). За відсутністю прямих спадкоємців останнього, на денну повістку в європейській політиці постало питання правонаступництва угорського трону. Основними претендентами стали трансільванський воевода з 1510 р. Януш Запольяї (1487 – 1540) та австрійський герцог і король Чехії Фердинанд I Габсбург⁸⁰. Але, якщо першого із них підтримував турецький султан, то другого – Карл V. Обидва претенденти і були проголошені

угорськими королями у 1526 р. З того часу, особливо у 1530-33 рр., Угорщина стає постійною ареною бойових дій між загонами Фердинанда I з одного боку та Я.Запольяї і Сулеймана I з другого⁸¹. Але пізніше в Польщі виник проект передачі Угорської корони Сигізмунду II Августу, і саме з цього приводу С.Герберштейн проводив переговори в Кенесі на Балатоні на початку січня 1532 р. із представниками польської правлячої верхівки⁸². Слід також відмітити, що в тому ж році, 30 квітня, закінчувався строк перемир'я, підписаного між Фердинандом I та Я.Запольяїн ще у 1531 р.⁸³ А 25 квітня Сулейман I, сюзерен Я.Запольяї, розпочав свій четвертий похід на Відень⁸⁴.

З огляду на вищевикладене, постає питання: а чи не був похід Саадат-Герая на Черкаси задуманий саме у Стамбулі, як провокація, основною метою якої було зірвати можливість підписання миру чи перемир'я між Московією та Польсько-Литовською державою?

Адже в такому випадку Сигізмунд I мав можливість, не переживаючи за східні кордони, або ж надати військову допомогу Фердинанду I, або ж самому втрутитися у боротьбу за угорський престол. Такий хід з боку Сулеймана I міг бути цілком логічним. Адже, поперше, Кримське ханство перебувало у васальній залежності від Порти. До того ж, майже неймовірно можна вважати можливість проведення Саадат-Герая самостійної зовнішньої політики, яка б не йшла у руслі Османської імперії, тим більше, що кримський хан не тільки пройшов гарну школу вірнопідданства при турецькому дворі, але й постійно перебував під охороною та наглядом загону яничарів гвардії султана. По-друге, можна провести аналогію між подіями 1532 р. та 1527 р. Тоді кримські загони під впливом турецького султана здійснили напад на Велике князівство Литовське. Головною метою цієї акції було попередити можливе втручання Сигізмунда I в угорські справи⁸⁵. Нападники, загальною кількістю до 34 тис.чол. були розбиті на р.Ольшанці загонами князя Костянтина Івановича Острозького (1460 – 1530) і остаточно розсіяні між Каневом та Черкасами О.Дашковичем та князем Юрієм Семеновичем Омелькович-Слуцьким (р.н.? – 1542)⁸⁶. Така сама ситуація склалася і влітку 1524р., коли султан, бажаючи відвернути можливість укладення польсько-угорського військового союзу, направив на окраїни Польсько-Литовської держави 40 тис. татар та 13 тис. турків⁸⁷. Свідченням того, що політична діяльність татарських ханств Східної Європи керувалася Стамбулом, може бути також факт санкціонування Сулейманом I вбивства Мухаммед-Герая і розгрому Криму в 1523 р. Астраханською ордою⁸⁸.

Як бачимо, є підстави вважати похід Саадат-Герая навесні 1532 р. серйозною міжнародною акцією, запланованою у Стамбулі. Тому стає очевидним, що кримський хан в першу чергу виконував пряму вка-

зівку Порти. Цю версію підтверджує також той факт, що кримський хан, йдучи на Черкаси, захопив із собою всю наявну артилерію: 50 гармат. На ті часи така кількість використання вогнепальної зброї могла свідчити лише про надзвичайну важливість подібного заходу*. До того ж, хан особисто очолив військо у поході, взявши із собою півтори тисячі яничар, котрі мали, очевидно, подвійне підпорядкування: і ханові, і султану. Після ж закінчення цієї акції та усунення від влади, Саадат-Герай спокійно доживав свої роки у Турції пожиттєвим пенсіонером султана, не будучи засланим, як інші хани, на о.Родос. Все це є досить красномовними свідченнями.

* Для порівняння звернімо увагу на кількість гармат, котрі використовувалися під час бойових дій у Європі протягом XVI-го століття

Дата	Подія, місце	К-сть гармат	К-сть військ	Учасники
1514 р.	Штурм Смоленська	140	?	московська армія
1515 р.	битва при Марін'яно	82 ?	40 тис. 30 тис.	французька армія швейцарська армія
1525 р.	битва при Павії	55 ?	26 тис. піхоти 7 тис. кінноти 17 тис. піхоти 2 тис. кінноти	французька армія іспанська армія
1531 р.	битва під Обертинем	50 ?	50 тис. (к-сть перебільшена) 6 тис.	молдавська армія польська армія
1532 р.	київський замок	30		
1545 - 1552 рр.	українські замки	3 - 29		
1552 р.	штурм Казані	150 70	90-150 тис. 33 тис.	московська армія оборонці Казані
1559 р.	облога Сегетвара	300	100 тис.	турецька армія
1581 - 1582 рр.	облога Пскова	240	50 тис.	польська армія
1596 р.	табір на Солониці	24	3 тис.	козаки С.Наливайка

Отже, по-перше, похід Саадат-Герая, скоріш за все, був санкціонований турецьким султаном. По-друге, хан бажав знищити свого племінника Іслам-Герая і, таким чином, позбутися конкурента на престол. По-третє, він бажав заволодіти собі сильного союзника у вигляді Москви і привернути на свій бік її прихильників у ханстві. По-четверте, вдала воєнна акція могла сильно укріпити позиції Саадат-Герая в Криму, а можливо й припинити внутрішні роздори. По-п'яте, "упоминки", взяті у польського короля, теж не були б зайвими.

Після походу Саадат-Герая на Черкаси, перед правлячою верхівкою Польсько-Литовської держави постало питання оборони південних та східних рубежів. В тому ж 1532 р. на ремонт черкаського та київських замків із казни було виділено досить велику суму – 220 коп грошей. Тоді ж більше 1000 коп грошей і велику кількість "сукон" було видано мирному населенню, яке постраждало від "шкоди", або ж за "службу"⁸⁹. Серед нього, наприклад, "служебнику старости черкаського і канівського пана Остафія Дашковича Яну Держковичу" було видано 30 коп. грошей "за шкоду його, котру він у орді прийняв", Глібу Єсьману і Богущу Войтковичу після повернення з полону – 20 коп і 150 коп грошей⁹⁰.

Не був забутий і Остафій Дашкович, людина, котра була досить відомою ще до описаних вище подій не лише в Польщі і Литві, але й у Москві і Криму. Він отримав із скарбниці 650 коп грошей та "суцно" в тому ж 1532 р.⁹¹ В наступному році староста разом із послами від кримського хана прибув на сейм до Піотркова. Із собою він привіз "великі кулі від стрільби татарської", які використовувалися під час облоги черкаського замку. Сейм виділив О.Дашковичу "грошей немало", а король йому замки Кричів та Чечерськ "до вживання дав". Після цього в нього було "питано, як тому запобігти аби татари у нас шкод не чинили", на що староста порадив виставити на Дніпрі дві тисячі чоловік, котрі б, стоячи на чатах, обороняли від татар переправи, і при цьому їм потрібно було додати кілька сот чоловік, що доставляли б продовольство. О.Дашкович запропонував також на кількох островах на Дніпрі побудувати замки та заснувати міста. Ці пропозиції сподобалися усім присутнім на тому сеймі⁹².

Слід обов'язково звернути увагу на те, що староста жодного разу не згадав про козаків, як не було подібної згадки і в жодному з відомих документів того часу. Проте багато хто з істориків як минулого, так і сучасності ставлять успішне завершення оборони черкаського замку в 1532 р. в заслугу саме козацтву. Звичайно, в тому, що козаки були однією з категорій населення Черкас і Канева ще з кінця XVст., сумнівів немає. Проте ж слід зауважити, що тут проживали й інші верстви. Тому, об'єктивно підходячи до цієї проблеми, потрібно відмітити, що в обороні Черкас брали участь не лише козацтво, але й

мирне населення і, звичайно, замковий гарнізон, котрий складався з найманих солдатів – "драбів" та так званих старостинських слуг. За даними ревізії 1552 р. у Черкасах розміщувалося 100 "драбів", старостинських же слуг – 61⁹³. Тоді в замку знаходилося лише 7 гармат⁹⁴. Що цікаво, на двох із них стояли цифри "1532" – можливо, ці гармати слід сприймати як відгомін походу Саадат-Герая на Черкаси, і ними був укомплектований замок напередодні нападу, або невдовзі після нього. При цьому слід взяти до уваги, що обороноздатність такого замку не була досить високою. Як справедливо відмітив М.Грушевський, "розміри більшої частини замків не перевищували розмірів звичайного подвір'я – чверть десятини, або ще менше. В такому замку не могла знайти захист значна кількість людей, не могло бути і мови про довготривалу оборону в такій давці та тисняві". Розміри черкаського замку в середині XVI ст. становили 30 x 17 саженив (приблизно 64 x 36 м)⁹⁵.

Виникають питання: чому ж тоді кримський хан не міг здобути черкаський замок? І чому саме Черкаси стали кінцевим пунктом походу Саадат-Герая, а не якесь інше місце?

Ось, що пише у своєму листі "до панів рад" король Сигізмунд I: "... воевода Волошський, забувши віри своєї повинності і присяги і записів давніх від предків своїх до корони Польської, кинувся безвідповідально проти того панства його милості і захопив землю Покутську... а для цього він з Московським і з царем Перекопським змовився на тому, якщо б король його милість проти нього війну почав, тоді Московський має під замок його милості Київ підійти на голову його добувати, а з іншого боку поганські татари повинні теж у панство його милості ввійти воювати; і з тієї змови докази є"⁹⁶.

Як видно із цього оригінального свідчення, основний удар мав бути нанесений московським великим князем Василієм III на Київ. Черкаси ж, очевидно, мали відіграти роль "підсадної качки". У Саадат-Герая були сили для знищення Черкас: його військо явно переважало сили оборонців. Але ханові, очевидно, це було непотрібно. Основне його завдання – у тактичному плані – спробувати виманити на себе військові загопи Польсько-Литовської держави, для облегшення бойових дій з боку П.Рареша та Василя III. Розпорощення основних бойових сил королівства між Покуттям та Черкасами, та на кордоні з Московською державою фактично призвело б до того, що Київ залишився б абсолютно беззахистним. Чому ж Василій III не скористався цією ситуацією? Чи може він на той момент не довіряв кримському ханові і боявся пастки? Чи може просто не зміг вчасно зібрати достатню кількість сил? Адже було задумано все-таки не рядовий прикордонний набіг. Чи може тому, що вчасно в цій ситуації зорієнтувалася польсько-литовська адміністрація і все

завершилося підписанням перемир'я на рік? Для остаточної відповіді слід прийняти до уваги, що в січні 1532 р., як стало відомо на віленському сеймі, у Василя III відбувся "розтирк" з його удільними князями – братами Андрієм Івановичем Старицьким (р.н. ? – 1537) та Юрієм Івановичем Дмитровським (р.н. ? – 1536). Перший із них захопив Білоозеро разом з великокнязівською казною, а другий – Рязань з кількома містами, заручившись допомогою татар⁹⁷. Так що, очевидно, в умовах внутрішньої нестабільності за рахунок боротьби з удільними князями, Василю III було необхідно підписати хоча б невеличке перемир'я із королем польським.

Як би там не було, а Сигізмунд I сам заявляв, що він "не є готовий" до вторгнення з боку Москви, проте "бога взявши на допомогу, буде тому неприятели своєму відсіч давати і панство своє від нього боронити, скільки його милості бог милій допоможе"⁹⁸.

¹ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – Вид.2-е. – К.,1971. – С.126

² Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории пановрады Великого княжества Литовского. – Томск,1901. – С.186; Архив Юго-Западной России. – Часть VIII. Том V. – К., 1907. – С.1

³ Kronika Marcina Bielskiego, nowo przez Joach. Bielskiego suna jego wudana. – Krakow, 1597, – S.567

⁴ Narbytt T. Dzieje narody Litewskiego. T.IX. – Wilno,1841. – S.191-192

⁵ Кулиш П. История воссоединения Руси. – Т.І. – К.,1874. – С.46-47; Соколов И. Дашкович Евстафий // Русский Биографический Словарь. – Т.VI. – СПб.,1905. – С.118

⁶ Дорошенко Д. Нариси історії України. – Т.І. – К.,1991. – С.154; Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. – Warszawa,1960. – S.26

⁷ Z Kroniki Sarmacyi Europejskiej, Alexandra Gwagnina z Werony. – Krakow,1860. – S.156; Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken, wie auch der Königreiche und Wladimir. Verfasset von Johann Christian von Engel. – Halle,1794. – p.61; Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – Изд.4-е. – К.,1903. – С.69; Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К.,1864. – С.611; Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – Часть I. – СПб.,1852. – С.461; Szkise i poszukiwania historyczne przez Kazimierza Pulaskiego. – Krakow,1887. – S.252-253; Rulikowski Ed. Czerkasy // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. – Т.І. – Warszawa,1880. – S.804; Грушевский М. История украинского козацества. – Т.І. – К.,1913. – С.121-122; Клепатский П. Очерки из истории Киевской земли. – Т.І. – Одесса,1912. – С.118-119,134; Замлинський В. Біля першовитоків слави Запорозької // Дніпро. – 1989. – №7. – С.132

⁸ Миллер Г.Ф. Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах. – М.,1846. – С.3; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т.2. –

К.,1990. – С.10; Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т.V. – СПб.,1885. – С.635-636; Ляскоронский В.Г. Гильельм Левассер-де-Боплан и и его историко-географические труды относительно Южной России. – К.,1901. – С.10; Тутковский П. Черкассы // Энциклопедический Словарь. Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – Т.XXXVIII, кн.76. – СПб.,1903. – С.577; Крот В., Рашба Н. Боротьба населення України проти кримських завойовників наприкінці XV – першій половині XVI ст. // Український історичний журнал. – 1983. – №5. – С.108; Панашенко В. Агресія Кримського ханства султанської Туреччини на Україну в кінці XV – в першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні. – К.,1990. – С.128; Сергієнко Г. Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі // Український історичний журнал. – 1992, – №12. – С.127; Чабан А. Витоки (Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст.). – Черкаси,1994. – С.163-164

⁹ Найчастіше – 1523 р. (Фундуклей И. Статистическое описание . . . С.461; Похилевич Л. Сказания . . . С.611; Семенов П. Географическо-статистический словарь . . . С.635; Список населенных мест Киевской губернии. – К.,1900. – С.1676; Тутковский П. Черкассы . . . С.577; (іноді – 1531 р. (Миллер Г. Исторические сочинения . . . С.3; Яворницький Д. Історія . . . С.10; Сергієнко Г. Біля витоків. – С.127; Боечко В. Роль Черкаського і Канівського староств у розвитку українського козацтва // Історико-культурна спадщина Середнього Подніпров'я. Регіональна науково-практична конференція. – К. – Черкаси,1994. – С.39(Можливо, в деяких випадках закралася прикра помилка при друкуванні, а в інших – просто списано. В усіх першоджерелах облога черкаського замку відноситься до весни 1532 р.; ніяких подібних подій не відбувалося ні в 1523 р., ні в 1531 р.

¹⁰ Сыроечковский В. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки МГУ. – Вып.61. – Т.2. – М.,1940. – С.58

¹¹ Ще будучи молодим, він був відданий своїм батьком Менглі-Гераям в заложники турецькому султану Селіму. Перебуваючу при дворі, майбутній хан став вірним прихильником османської влади і перейняв багато турецьких звичаїв, які пізніше й насаджував у себе в ханстві. При ньому значно посилюлося в Криму значення вогнепальної зброї, гармат та пищалей, привезених із Турції (Сыроечковский В. Мухаммед-Герай . . . С.60-61; Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской империи до начала XVIII века. – СПб.,1887. – С.367-379).

¹² Кузнецов А. Дипломатическая борьба в России за безопасность южных границ (первая половина XVI в.). – Минск,1986. – С.56-58.

¹³ Смирнов И. Восточная политика Василия III // Исторические записки. – Кн.27. – М.,1948. – С.52; Сыроечковский В. Мухаммед-Герай . . . С.59; Кузнецов А. Дипломатическая борьба . . . С.58-59.

¹⁴ Смирнов И. Восточная политика . . . С.58-60.

¹⁵ Патриаршая или Никоновская Летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.13. – СПб.,1904. – С.46.

- ¹⁶ Соловьев С. История России с древнейших времен. Кн. III. – М., 1960. – С. 274.
- ¹⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. II. – СПб., 1848. – С. 190-191.
- ¹⁸ Kronika Marcina Bielskiejo. . . – S. 567.
- ¹⁹ Acta Tomicianiana. – Т. XV – Wratislaviae-Cracoviae, 1957. – S. 192.
- ²⁰ Малиновский И. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между Российскими Великими князьями и бывшими в Крыму Татарскими Царями // Записки Одесского Общества истории и древностей. – Т. V. – Одесса, 1863. – С. 358.
- ²¹ Кузнецов А. Дипломатическая борьба. . . – С. 63; Краткое описание всех случаев, касающихся до Азова от создания сего города до возвращения оного под Российскую державу. – Ч. II. – СПб., 1738. – С. 47.
- ²² Z kroniky Sarmacyi Europsiej. . . – S. 155-156.
- ²³ Краткое описание всех случаев. . . – С. 47.
- ²⁴ Кеппен П. О древностях южного берега Крыма и гор Таврических. – СПб., 1837. – С. 343; Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание. . . – С. 359; Сыроечковский В. Мухаммед-Герай. . . – С. 59; Кузнецов А. Дипломатическая борьба. . . – С. 63.
- ²⁵ Малиновский И. Сборник материалов. . . – С. 185-186; Архив Юго-Западной России. – Ч. VIII, том V. – С. 3-5.
- ²⁶ Кузнецов А. Дипломатическая борьба. . . – С. 63; Гонца Г. Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI в. – Кишинев, 1984. – С. 84.
- ²⁷ Гонца Г. Молдавия и Османская агрессия. . . – С. 84.
- ²⁸ Гонца Г. Молдавия и Османская агрессия. . . – С. 91-92; Краткая история Румынии. – М., 1987. – С. 65.
- ²⁹ Katalog dokumentow tureckich. – Т. I. – Warszawa, 1959. – S. 42-43.
- ³⁰ Op. cit. – S. 43-44. Між іншим, султан і раніше запевняв польський двір у тому, що П. Рареш здійснює самостійні набіги на Покуття: після вторгнення молдавських військ у 1530 р. та їх поразки під Обертинем (Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.). – Кишинев, 1987. – С. 115-116.
- ³¹ Гонца Г. Молдавия и Османская агрессия. . . – С. 93.
- ³² Русіна О. Українські землі у московський зовнішній та внутрішній політиці кінця XV – початку XVII ст // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 62.
- ³³ Малиновский И. Сборник материалов. . . – С. 195-198.
- ³⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России. . . – С. 219-220; Патриаршая или Никоновская летопись. . . – С. 61; Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 8. – СПб., 1859. – С. 279; Зимин А. Россия на пороге нового времени. М., 1972. – С. 379.
- ³⁵ Малиновский И. Сборник материалов. . . – С. 197-198.
- ³⁶ Там само. С. 191.

- ³⁷ Сыроечковский В. Мухаммед-Герай. . . С. 51.
- ³⁸ Любавский М. Литовско-русский сейм. – М., 1900. – С. 257.
- ³⁹ Там само, С. 259-260.
- ⁴⁰ Там само, С. 260-262.
- ⁴¹ Там само, С. 259, 261.
- ⁴² Kronika Marcina Bielskiejo. . . – S. 567.
- ⁴³ Российский Государственный Архив Древних Актов. – Ф. 123. Оп. 1, кн. 6, л. 341-341 об.
- ⁴⁴ Сыроечковский В. Мухаммед-Герай. . . – С. 60.
- ⁴⁵ Там само, С. 43.
- ⁴⁶ Извлечение из сочинения Михайла Литвина (1550 г.) // Киевская старина. – № 5-6. Приложение. – С. 10.
- ⁴⁷ Kronika Marcina Bielskiejo. . . – S. 567.
- ⁴⁸ Кузнецов А. Дипломатическая борьба. . . – С. 63.
- ⁴⁹ Патриаршая или Никоновская летопись. . . – С. 60-61; Воскресенская летопись. . . – С. 278-279.
- ⁵⁰ Малиновский И. Сборник материалов. . . – С. 186-188; Архив Юго-Западной России. – Часть VIII, том V. – С. 1-3.
- ⁵¹ Архив Юго-Западной России. – Ч. VII, Т. I. – К., 1886. – С. 91.
- ⁵² Kronika Marcina Bielskiejo. . . – S. 567.
- ⁵³ Патриаршая или Никоновская летопись. . . – С. 61; Воскресенская летопись. . . – С. 279.
- ⁵⁴ Патриаршая или Никоновская летопись. . . – С. 61; Воскресенская летопись. . . – С. 279.
- ⁵⁵ Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание. . . – С. 361.
- ⁵⁶ Зимин А. Россия на пороге. . . – С. 61.
- ⁵⁷ Патриаршая или Никоновская летопись. . . – С. 61; Воскресенская летопись. . . – С. 279; Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание. . . – С. 362-362.
- ⁵⁸ Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание. . . – С. 362.
- ⁵⁹ Малиновский И. Сборник материалов. . . – С. 188-189.
- ⁶⁰ Там само. С. 192.
- ⁶¹ Там само. С. 189-191; Архив Юго-Западной России. Ч. VIII, Т. V. – С. 6-8.
- ⁶² Патриаршая или Никоновская летопись. . . – С. 64-65; Разрядная книга. 1475-1598. – М., 1996. – С. 80-81.
- ⁶³ Малиновский И. Сборник материалов. . . – С. 193.
- ⁶⁴ Там само. С. 193.
- ⁶⁵ Патриаршая или Никоновская летопись. . . – С. 62; Воскресенская летопись. . . – С. 279;
- ⁶⁶ Патриаршая или Никоновская летопись. . . – С. 61-62; Воскресенская летопись. . . – С. 279; Зимин А. Россия на пороге нового времени. . . – С. 381.
- ⁶⁷ Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. – 1866. – Т. 2. – С. 226.

- 68 Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988. – С.184.
- 69 Патриаршая или Никоновская летопись. . . – С.66; Воскресенская летопись. . . – С.281.
- 70 Воскресенская летопись. . . – С.283.
- 71 Смирнов В. Крымское ханство. . . – С.393.
- 72 Патриаршая или Никоновская летопись. . . – С.66-67; Воскресенская летопись. . . – С.281.
- 73 Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества. . . – С.118; Гонца Г. Молдавия и Османская агрессия. . . – С.94.
- 74 Малиновский И. Сборник материалов. . . – С.194.
- 75 Гонца Г. Молдавия и Османская агрессия. . . – С.94.
- 76 Базылев Л. Польско-турецкие дипломатические связи в XVI в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. – М., 1979. – С.19.
- 77 Зимин А. Россия на пороге нового времени. . . – С.301-304.
- 78 Там само. С.304.
- 79 Хорошкевич А. Сигизмунд Герберштейн и его “Записки о Московии” // Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988. – С.10-11.
- 80 История Венгрии. – Т. I. – М., 1971. – С.238-239.
- 81 Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв.. – М., 1984. – С.164.
- 82 Хорошкевич А. Сигизмунд Герберштейн. . . – С.12.
- 83 Там само. С.11.
- 84 История Венгрии. . . – С.329.
- 85 Зимин А. Россия на пороге нового времени. . . – С.312; Османская империя. . . – С.164.
- 86 Бантыш-Каменский Д. История Малой России. . . – С.69; Клепатский П. Очерки. . . – С.118; Крот В., Рашба Н. Борьба населения Украины. . . – С.108.
- 87 Османская империя. . . – С.146.
- 88 Греков И. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV – XVI вв. – М., 1963. – С.247.
- 89 Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908. – С.118; Архив Юго-Западной России. – Ч. VIII, Т V. – С.453-455.
- 90 Архив Юго-Западной России. – Ч. VIII, Т. V. – С.454.
- 91 Там само. С.453-455; Довнар-Запольский М. Украинские староства. . . – С.118.
- 92 Kronika Marcina Bielskiego. . . – S.568-569.
- 93 Грушевський М. История украинского козачества. . . – С.56.
- 94 Архив Юго-Западной России. – Ч. VII, Т I. – К., 1886. – С.79.
- 95 Грушевський М. История украинского козачества. . . – С.53.
- 96 Малиновский И. Сборник материалов. . . – С.195.
- 97 Зимин А. Россия на пороге нового времени. . . – С.378
- 98 Малиновский И. Сборник материалов. . . – С.196.